

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ
ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КУСЕЙИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.23.667 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК: 82-1: 398.22(575.2)(043.3)

Сабыр уулу Амангелди

**«Манас» эпосундагы диний түшүнүктөрдүн калыптануу эволюциясы
(С. Орозбаковдун варианты боюнча)**

10.01.09 – фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2023

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун «Манас», фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи:

Акматалиев Абдылдажан Амантурович
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил
жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер:

Орозобекова Жылдыз Калмашевна
Филология илимдеринин доктору, Кыргыз
Республикасынын Президентинин алдындагы
мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын
төрагасынын орун басары

Усупова Мырзагүл Кадыевна
Филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз
билим берүү академиясынын педогогика,
психология жана социалдык-гуманитардык
кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик университетинин кыргыз
адабияты кафедрасы (723500, Ош шаары, Ленин
көчөсү, 331)

Диссертация 2023-жылдын 29-июнунда саат 13.00до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.23.667 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajm>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан таанышууга болот.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында эгемендүүлүктүн ыргагы менен коомдук аң-сезим өзгөрүп, кыргыз элинин улуттук дөөлөттөрүн кайрадан баалап чыгуу процесси күч алды. Айрыкча, тарыхтын актай барактарына саресеп салып, коммунисттик партиянын итернационалдык саясаты менен атеистик дүйнө кабылдоо идеялары кыргыз элинин диний ишенимин эркин изилдөөгө кедергисин тийгизди. Ошойдой болсо да Т.Д. Баялиеванын «Доисламские верования и их пережитки у киргизов» [Баялиева, Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов [Текст] / Баялиева Т.Д. – Фрунзе: Илим. 1972. – 160 б.]; В.М. Жирмунскийдин «Тюркский героический эпос» [Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос [Текст] / В. М. Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1947. – 727 с.]; Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» [Абдылдаев, Э. “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э. Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.]; С. М. Абрамзондун «Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер» [Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] Абрамзон С.М. – Бишкек: Кыргызстан, 1999. – 868 б.]; Р. Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү» [Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү [Текст] Сарыпбеков Р. – Фрунзе, 1977. – 251 б.] сыяктуу ж.б. окумуштуулардын ата-бабалар тутуп келген диний ишенимдери тууралуу изилдөөлөрү жарык көрдү.

XXI кылымда дүйнөлүк алкакта болуп жактан глобализация процесси ар бир элдин улуттук аң-сезимин аныктоо, өткөн тарыхта ким элек, ким болдук сыяктуу суроолор кабыргасынан коюлуп турганда «Манас» эпосу сыяктуу руханий дөөлөттөрдүн тереңден, ар тараптуу изилдениши теманын актуалдуулугун жаратып олтурат. Философ жана саясат таануучу Сэмюэль Хантингтон XXI кылымда дүйнө эли маданий-баалуулуктары менен алака катышка келип, цивилизациялык карама-каршылык орун аларын эскерткен. Азыркы учурда ошондой процесстер болуп жатканын көрүп олтурабыз. Айрыкча, эгемендүүлүк алгандан тарта демократиялык баалуулуктарды туу тутуп, эркин коомдун түзүлүшү менен ар кандай диний агымдар келип кирип, акырында диний баш аламандыкты пайда кылды. Союз мезгилинде коммунисттик партиянын идеологиялык саясаты – кино, театр, адабият, балет сыяктуу ж.б. тармактар менен жарандардын руханий жан-дүйнөсүн азыктандырып келсе, ал держава жашоосун токтоткондон кийин кыргыз элине тыштан келген идеология таасирин тийгизип, ар түрдүү көз караштагы адамдарды пайда кылды. Анын ичинде саясий-идеологиялык максатты көздөгөн диний топтор демократиялык баалуулуктарга жамынып алып, кыргыз элинин улуттук дөөлөттөрүн, каада-салттарын дискредитацияга дуушар кылып, иденттүүлүктү жоготуу максатын көздөп алышты. Мындай баш-аламан мезгилде «Манас» эпосу жана андагы диний ишенимдер кыргыз элинин улут катары өзүн сактап калуусу темир казык сыяктуу милдет аткарат.

Ошондуктан, С. Орозбаковдун вариантына тийиштүү «Манас» эпосун анализге алып, андагы диний ишенимдерге комплекстүү баа берүү зарылчылыгы турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий иштеринин планына жана ЖОЖдордогу филология илиминин фольклористика багытындагы окуу программаларына туура келет.

Илимий иштин максаты жана милдеттери. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосундагы диний ишенимдердин – эволюциялык, символдук, функцияналдык маселелери каралып, системалуу анализ жасоо. Андан тышкары С. Каралаевдин, Тоголок Молдонун вариантындагы «Манас» эпосунда диний мотивдер менен салыштырып, манасчылык чеберчилигине илимий объективдүү баа берүү. «Манас» эпосун изилдөөдө тарыхый-салыштырма жана типологиялык методдорунан тышкары аналитикалык психологиянын методдору аркылуу алгачкы диний ишенимдердин көркөм функциясы, эволюциялык өсүп-өнүгүү процесси жана архетип символдорго ислам дининин элементтери келип киргендиги тууралуу идея анализденет. Бул максатты ишке ашырууда алдыга төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1. «Манас» эпосундагы диний мотивдерди изилдөөнүн тарыхый тамыры жана теориялык-методологиялык негиздерин анализге алуу;
2. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда алгачкы диний ишенимдердин (тотемизм, анимизм, фетишизм) көркөмдүк табияты – символ, функция маселелери каралат. Айрыкча, көк бөрү болуп кубулган кайберендин тотемдик башаты жана анын эпостогу көркөмдүк милдети;
3. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кыргыз дүйнөтаанымын концепциялуу анализге алып, ааламдын моделин жана анын борборундагы адамдын маңызын, аксиологиялык баалуулуктарын, өлүм-өмүр маселесин талдоо менен системалуу баа берүү;
4. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кыргыз дүйнөтаанымынын алкагында көк бөрү болуп кубулган кайберендин көркөмдүк кызматынын эволюциялык өнүгүү процесси каралат;
5. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда кездешкен диний ишенимдердин көркөмдүк милдети жана диний мотив катары поэтизацияланышы;
6. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосундагы кырк чилтен, Айкожонун мифологиялык башаты жана аталган образдардын көркөмдүк милдетин аныктоо;
7. С. Орозбаковдун варианты менен С. Каралаев, Тоголок Молдонун варианттары менен салыштырып, сюжеттик мазмунундагы окшоштуктар, образдар системасындагы айырмачылыктар каралат;

Изилдөөнүн теориялык-практикалык мааниси. Диссертациялык иш «Манас» эпосун иликтөөгө белгилүү деңгээлде салым кошот жана келечекте жүргүзүлгөн илимий-изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан негиз

болуп бере алат. Изилдөөдө алынган жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде «Манастаануу» боюнча курстарды окутууда, илимий окууларды уюштурууда курстук жана дипломдук иштерди жазууда материал болуп бере алат.

Илимий иштин жаңылыгы. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосундагы диний ишенимдердин көркөм табиятын, эволюциялык өнүгүшү, символдук абалына алгач ирээт системалуу баа берилип жатканы жаңычылдыгынан кабар берет. Элдик оозеки чыгармачылыктагы диний ишенимдерди тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык методдорунан тышкары аналитикалык психологиянын методологиялык негиздери менен изилдөө жасалып жатканы илимий эмгектин жаңычылдыгын түзүп турат.

Коргоого коюлчу негизги жоболор:

1. «Манас» эпосундагы диний мотивдерди изилдөөнүн тарыхый жана теориялык-методологиялык негизи бар;
2. «Манас» эпосунда тотемдик, анимистик ишенимдердин аркасы менен көк бөрү болуп кубулган кайберендин көркөм образы архетип символго айланган;
3. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосундагы диний мотивдердин элементтери фольклористикалык, тарыхый-этнографиялык, философиялык, психологиялык көз караштардын алкагында каралып, «Манас» эпосунун өзөгү теңирчилик дүйнөтаанымынын концепциясында калыптанып, кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн сактап калууда тарыхый милдетин аткарган. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда теңирчилик дүйнөтаанымы ааламдын моделине, өлүм-өмүр маселесине сиңип, элдин бейан деңгээлине чөгүп кеткен;
4. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда көк бөрү, кайберендин көркөм кызматы Манас баатырдын жашоодогу максатын аныктап, элдин башын бириктирип, Ата-Мекенди душмандардан бошотуп, азаттык үчүн күрөшүүгө чакырып олтурат;
5. «Манас» эпосунда (С. Орозбаков) көптөгөн диндердин (зороастризм, теңирчилик, ламаизм, шиизм (кызылбаштар) несторчулук, ислам) элементтери сакталган жана эпикалык каармандардын тутуп келген дини катары кездешет;
6. С. Орозбаков «Манас» эпосуна кырк чилтен жана Айкожонун образына диний элементтер менен ширелиштирип, баатырдык духтун алкагында кыргыздын маданий баалуулуктарына шайкеш келген образга айланып кеткен;
7. «Манас» эпосунда көптөгөн диний мотивдердин элементтери келип кирип, көркөм функцияны аткарып калган. Башка манасчылардан айырмаланып, С. Орозбаковдун вариантында ислам дининдеги мифологиялык образдарды, Ыйык Курандагы окуяларды, сүрөөлөрдү, аяттарды ырга айланып, поэтикалык көркөм чеберчилик менен кынаптаган. Тагыраагы, С. Орозбаков манасчылык өнөрүнүн аркасы

менен ислам дининдеги ясавия-накшбандия суфийлик идеяларды «Манас» эпосуна киргизип, баатырдык духтун алкагында кыргыздын маданий баалуулуктарына шайкеш кылып, көркөм иштеп чыга алган.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосундагы диний ишенимдерди системалаштырып, айкөл Манастын эпикалык баатыр болуп калыптанышында көк бөрү болуп кубулган кайберендин, кырк чилтендин, Айкожонун көркөм кызматы тууралуу илимий-теориялык көз караштар айтылды. Көк бөрү болуп кубулган кайберендин, кырк чилтендин, Айкожонун эпостогу образдарына аналитикалык психологиянын теориялык көз караштары менен баа берилип, гипотезалар сунушталды. «Манас» эпосундагы диний ишенимдерди классификациялоодо эпостун катмарлануу теориясын эске алып, 3 этап менен калыптанганы гипотеза катары сунушталып, ар бир катмарга тийиштүү мүнөздөмө берилди.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациядан алынган илимий жыйынтыктар баяндама түрүндө Казакстан Республикасында өткөн «Дуулати окуулары – 2016» (Тема: «Түрк дүйнөсү жана М.Х. Дуулати») деп аталган эл аралык конференцияда, КР УИА нын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту өткөргөн «Юнусалиев окуулары – 2015» жана «Айтматов окуулары – 2016» деп аталган республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда, семинарларда чагылдырылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын илимий макалаларда толук чагылдырылышы. Иштин негизги жоболору РИНЦ (Российский индекс научного цитирование) тутумуна кирүүчү Кыргызстандын илимий журналдарында чагылдырылып, жалпы 11 (он бир) макала жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн жана эки баптан, баптар боюнча корутундулардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүмү - 170 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор жана изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы берилди.

«Манас» эпосундагы диний ишенимдердин теориялык-методологиялык негиздери» деп аталган биринчи бап 3 бөлүмдөн турат. Бул бапта «Манас» эпосундагы диний ишенимдердин изилдениш тарыхы, эпостогу диний ишенимдерди анализдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери жана көөнө диний ишенимдердин орду анализге алынды. Кыргыз элинин эпикалык дастаны «Манас» эпосундагы диний ишенимдер Совет мезгилинде аз изилденген тема болгондуктан, бул теманы илимий сыпаттоодон өткөрүү максатка ылайык.

1.1. «Манас» эпосундагы диний ишенимдердин изилдениш тарыхы. Кыргыз элинин тарыхында диний процесстер жана «Манас» эпосундагы диний ишенимдер тууралуу изилдөөлөр тарых, философия, фольклористика, манастануу багытында колго алынган. Ч. Валиханов жана В. Радловдун жазып алган текстери Совет мезгилине чейин жазылып калганы менен баалуу. Анткени, 18-19-кылымдагы жазылып алынган «Манас» эпосунун текстери менен кыргыз элинин диний ой жүгүртүүсү, этика-эстетикалык көз караштары, каада-салты, ырым-жырымдары боюнча комплекстүү илимий теориялык жыйынтык чыгаруу илим үчүн маанилүү.

Совет мезгилинде кыргыз элинин маданиятын, тарыхын, фольклорун изилдөөгө алган окумуштулардын көпчүлүгү дин маселесин кыя өтө алышкан эмес. С.М. Абрамзон, С.Е. Малов жана кыргыз окумуштулары Б. Солтоноев, Дж.Баялиева, С. Табышалиев, Ш. Акмолдоева, М. Мамыров, Р.З. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, И. Молдобаев сыяктуу илимпоздор диний ишеним боюнча өз пикирлерин ортого салган.

«Манас» таануу илимине чыйыр салган окумуштулардын бири, профессор Р.З. Кыдырбаеванын («Эпос Манас. Генезис. Поэтика. Сказительство» (1996); («В начале было слово» (2013) эмгектери «Манас» эпосу боюнча илимий эмгектердин сап башында турат. Теңир, умай, жер-суу культтарында кыргыздардын байыркы ишеними көргөзүп турганын белгилейт.

Ислам дининин «Манас» эпосунун тексттерине жана маанисине тийгизген таасири тууралуу «В начале было слово» деген монографиясында анализге алган. Анда «Манас» эпосунун сюжети исламдык мотивдердин кириши тарыхый кырдаал менен негизделсе, экинчиден, манасчылар ислам ишенимдерин киргизген деген ойдо. Ислам дини «Манас» эпосунун Бакай, Кошой, Алмамбет, Каныкей сыяктуу ж.б. каармандарга ислам дининин элементтери таасир этип, архаикалык-мифологиялык катмардагы «акылман карыя», «эр жүрөк баатыр», «жайчы» деген образдарга исламдык боектор менен синкреттешип калган деген көз карашты берген. Кыргыз элинин көөнө

ишенимдери менен ислам дини ылайыкташып, эпостун сюжетине, поэтикасына, образдар системасына сиңип кетип, бир бүтүндүктү түзүп калган.

Ж. Орозобекованын «Манасчылык өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу» (2003) деп аталган докторлук диссертациясында кереметтүү түштөрдүн диний ишенимдер менен карым-катнашын карап, илимий объективдүү баа берген. Айрыкча, манасчылык өнөрдүн табиятын ачууда диний ишенимдердин таасирин айтпай кетүү негизсиз экенин белгилеген. Л. Я. Штернбергдин жана Э. Тейлордун көз карашына таянып, айтуучулук өнөргө тотемдик, анимистик, фетиштик ишенимдердин таасир бергенин белгилейт. Андан тышкары кыргыз элинин руханий көрөңгөсүн көтөрүп жүргөн манасчылардын түштөрүн Мухаммед жана Будданын түштөрү менен параллель келтирип, З. Фрейд жана К.Г. Юнгдун ойлору менен теориялык жактан бекемдеген.

Н. Нарынбаева (2011), Г. Орозова (2017), Ж.К. Орозобекова (2014), Г. Жамгырчиева (2015), Н. Х. Бекмухамедова (2019), З. Кулбаракова (2019) К. Маданова (2022) деген илимий эмгектерин белгилейбиз.

Жогорудагы эмгектерде изилдөөлөр кыргыз тарыхындагы жана «Манас» эпосундагы диний ишенимдерге кайрылып, кандайдыр бир проблемаларды көтөрүүдө кыйыр түрдө болсо да кайрылып кеткенин баамдасак болот. Бирок С. Орозбаковдун вариантындагы диний ишенимдерге системалуу кайрылып, анализге алынбаганы изилдөөнүн актуалдуулугун жаратып олтурат. Диссертациялык ишибиз ушул проблемалардын баарын карап, жыйынтыктуу системалуу түрдө практикалык жана теориялык натыйжаларды алууга багытталды.

1.2. «Манас» эпосундагы диний ишенимдерди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери, изилдөөнүн объектиси жана предмети. «Манас» эпосунун калыптануу процесси тууралуу илимий көз караштарда эпос – көптөгөн убакытты башынан өткөрүп, архаикалык-мифологиялык доордон тарта соңку тарыхый окуялардын тутумунан түзүлүп, бир бүтүндүктү түзүп турганын белгилешкен. Алардын ичинен В. М. Жирмунский жана Р.З. Кыдырбаеванын катмарлануу көз караштарын эске алып, «Манас» эпосундагы диний ишенимдер дагы дал ошондой процесстерди башынан өткөргөнүн белгилейбиз. Ошондуктан, эпостогу диний ишенимдер төмөндөгүдөй системада катмарланганын гипотеза катары сунуш кылдык: 1. Көөнө диний ишенимдердин архаикалык-мифологиялык катмары. 2. Теңирчилик дүйнөтааным катмары. 3. Соңку ислам дининин катмары.

Советтик мезгилден тарта изилдөөнүн аспектигине алынганы менен «Манас» эпосунун ичиндеги диний ишенимдерге системалуу мамиле жасаганга коммунисттик идеологиянын принциптери бөгөт коюп келсе, анын үстүнө салыштырма-тарыхый жана типологиялык изилдөө методдору аркылуу «Манас» эпосундагы сакралдуу идеяларды өз деңгээлинде анализ кылууга мүмкүнчүлүк бере албай калды. Ошондуктан, максатыбыз – бул иште «Манас» эпосундагы диний ишенимдерге, алардын көркөм кызматына, эволюциялык өнүгүү этаптарына кайрылып, эпикалык каармандардын

образына берген таасирин аналитикалык психологиянын методдору менен объективдүү анализге алуу болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси. Залкар манасчы С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун академиялык басылышындагы тексттер изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Советтик доордо коммунисттик партиянын идеологиялык саясатынын натыйжасында элдик оозеки чыгармачылыктын туундусу болгон фольклордук материалдардагы, акындар поэзиясындагы диний ишенимдерге байланыштуу тексттер, көз караштар бут тосууга учурап, илимий изилдөөнүн объектисине алынбай, комплекстүү изилденбей келди. Айрыкча, 1952-жылдагы «Эпостун элдүүлүгүнө» байланыштуу өткөрүлгөн бүткүл союздук илимий конференцияда С. Орозбаковдун вариантындагы диний ишенимдерге басым жасалып, көп сын көз караштарга учураган. Дал ушуга окшогон окуялар С. Орозбаковдун вариантындагы диний өзгөчөлүктөргө кайрылып, изилдөөнүн объектисине айлантууга тосколдук кылып келди. Негизи С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун жалпы көлөмү 180 378 ыр саптан турат. 1978-82-жылдар аралыгында С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосу жарыяланганда 80 миң гана сабы жарыяланган. Көптөгөн жерлери кыскартылып калган. Ошондуктан, Эгемендүүлүк алгандан кийин академик А. Акматалиевдин жана С. Мусаевдин редакциясы алдында академиялык басылышы жарыяланып, анда С. Орозбаковдон жазылып алынган жалпы текст жарыяланган. Аталган тексттер биздин изилдөөнүн объектисине алынды.

Изилдөөнүн негизи предмети С. Орозбаковдун вариантындагы диний ишенимдердин эволюциялык калыптанышы. С. Орозбаковдун башка манасчылардан айырмалап турган өзгөчөлүктөрүнүн бири диний мотивдерди, окуяларды, мифологиялык түшүнүктөрдү эпостун тексттерине киргизип, динди жайылтууну максат кылган. Ошондуктан, көөнө мотивдерине кайрылуу аркылуу эпостун өзөгү башка түшүнүктөр менен калыптанып, соңку мезгилдерде диний ишенимдер сунушталганын да көрсөтө кетүү. Айрыкча, кайберен, кырк чилтен, көк бөрү, Айкожонун образдары айкөл Манасты мусулман кылууда чоң роль ойноп келген. Дал ушул аталган образдардын эволюциялык калыптанышына басым жасалып, кандай стадиялык процесстерди басып өткөнү илимий изилдөөгө алынат.

С. Орозбаковдун вариантынын өзгөчөлүгүн көрсөтүү максатында залкар манасчылар С. Каралаев, Тоголок Молдонун бизге таштап кеткен варианттары салыштыруу жана ойду толуктоо максатында пайдаланылат. Анткени, манасчылардын чыгармачылык дараметин, өзгөчөлүгүн көрсөтүш үчүн салыштырма планда кароо максатка ылайык. С. Орозбаков башка манасчылардан өзгөчөлөнтүп турган жагы диний мотивдерди «Манас» эпосуна синтездей ала турган интеллектуалдык деңгээли, чыгармачылык таланты менен айырмаланып турат.

Диний образдарды анализдөө К. Г. Юнгдун аналитикалык психологиянын теориялык методологиялык негиздери бир топ маселелерди кабыргасынан коюп жана аны чечүүгө мүмкүнчүлүк берет. Тактап айтканда,

диний образдар архетип символ катары каралып, аны изилдөө аркылуу кыргыз элинин руханий дөөлөттөрүнүн сакралдуу түйүнүн жандырмагын жандыра алгандыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

1.3. «Манас» эпосундагы көөнө диний ишенимдердин көркөм функциясы. Бул параграфта С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда алгачкы диний ишенимдер – тотемизм, анимизм, фетишизм, магиялык ырым-жырым элементтери тууралуу айтылып, көркөмдүк кызматы анализге алынды. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун сюжетинде бала Манастын баатыр Манас болуп руханий жактан кайра жаралышына таасир берген көк бөрү болуп кубулган кайберендин көркөм кызматына басым жасалды. Ошондуктан, көк бөрү жана кайберен тууралуу көөнө диний ишенимдерге кайрылып, кыргыз элдик санжырада, түрк тилдүү элдердин мифологиялык баяндары менен салыштыруу жүргүзүлдү. Айрыкча, Манас баатырдын образынын ачылышына жана мүнөзүнүн калыптанышына тотемдик ишенимдер таасир берген. Элдик ишенимде адамдар менен тотемдик өсүмдүк же жан-жаныбарлар руханий байланышта болуп, этин жесе, ары күчтүү, ары кайраттуу баатыр болуп чыгат деп ойлошкон. Мисалы:

«Сорпосун ичем жуда!» – деп,

Эки аяктай сорпосун

Немесин койбой жалмады

Байбиченин талгагы

Магдырап канып калганы» [Орозбаков С. «Манас» [Текст] /

– С. Орозбаков «Манас» эпосу 1-китеп. – Бишкек: Бийиктик. 1995. 128-б.], – деген саптар менен Чыйырдынын боюнда бар мезгилинде жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, Карамергендин жолборс атканын угуп жылкычысы Байдалыны алып кел деп жиберет. Жолборстун жүрөгүн бышырып, сорпосун ичип талгагы канат. Бул окуя аркылуу келечекте төрөлө турган баатырга шердин, жолборстун мүнөздөрү өтүп, тайманбас, эр жүрөк, намыска бекем болуп төрөлөт деген кыргыз элинде ишеним болгон. С. Каралаевдин вариантындагы «Манас» эпосунда Манас баатыр төрөлгөндө кара чаар кабылан капталынан чамынып, баланы үч аттап өтүп кайып болуп кетет. Көсөө куйрук көк арстан оң ийнинен чамынып, сол ийнинен бир жыттап, оң ийнинен бир жыттап, берендин жанына кошо жатып алат. Баатырдын сүрүн көргөн кемпирлер жүрөгү түшүп өлөт. Ошондон, «көк жал Манас», «кабылан Манас», «арстан Манас», «бөрү Манас» деп аталган эпитеттери калыптанган.

Байыркы шумер элинин «Гилгамеш» эпосунда башкы каарманы жаш кезинде Урук элинин тынчын алып, ээн баш болуп, бейбаштык кылат, ал эми сибир-татар элдеринин «Ак Кубек» дастанынын башкы каарманы төрөлгөндө эле атасынын кылычын көтөрүп алып, жортулга чыгат. Ошол сыяктуу эле Манас чоңоюп келе жатканда «урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай» ээн баш болот. Дүйнөлүк эпикалык сюжетте баатырдын чоңоюшу, алгачкы эрдиктери баатырдык баш аламандык менен коштолот.

С. Орозбаковдун варианттында Жакып жаш Манастын «урушарга жоо таппай, урунарга тоо таппай», мазар көрсө кыйып, молдо көрсө сабап турган

жүрүм-турумуна нааразы болуп, жашоонун баркын, байлыктын баркын сезсин деп, Ошпурга койчу кылып жиберет. Ал жерден да тынч жүрбөй балдарды топтоп алып койлорду союп жеп, каршы чыккан балдарды сабап айласын кетирет. Ошпур Жакып менен Чыйырдыга баласынын кылыктарын айтып, нааразы болот. Чегебай экөө кой кайтарып жүргөн мезгилде көк бөрү бир козуну тиштеп качат. Айкөл Манас көк бөрүнүн аркасынан жүрүп олтуруп, үнкүрдөн кайберен-кырк чилтенге жолугат, ал мындай берилет:

«Адамдар анда кеп айтат:

«Андан көр, балам — деп, айтат —

Бөрү болгон биз — деди,—

Бөлөкчө жансыз сиз — деди. —

Кырк чилтен деген биз — деди» [Орозбаков С. «Манас» [Текст] / — С. Орозбаков «Манас» эпосу 1-китеп. -Бишкек: «Кыргызстан», 1995. – 183-б.].

Ушундай эле сюжет кыргыз элинин «Чилде» тууралуу мифологиялык окуясында, «Кожожаш» кенже эпосунда жана Бугу уруусу тууралуу мифологиялык санжыра-баянда кайып дүйнөсүнөн келген каармандар адамдарга жолугуп эликтин туягына куюлган айран таштап кетет. Ушул окуядан улам кайыптан келген каармандар карапайым адамдарга менен жолукканда тагдырында чоң өзгөрүүлөрдү жасаганын көрсөк болот, тактап айтканда, кыргыз элинин ишениминде кайыптан келген каарманга жолуккан инсандын тагдырында чоң өзгөрүүлөр күтүп турган. Ошондой мифологиялык сюжет «Манас» эпосунда Манас баатыр менен көк бөрү болуп кубулган кайберендин жолуккан окуясында көрүнүп турат.

Кыргыз элинин Орхон-Энесай руникалык жазмасында жаңы төрөлгөн мезгилинде ата-энеси тарабынан ысым ыйгарылган, ал эми алгачкы эрдигин жасап, элин коргой ала турган акыбалга жеткенде Эр атына алмаштырып, башка ысымга ээ болушкан. С. Орозбаков жана С. Каралаевдин вариантында кайберен менен Манастын аркасынан Чегебай үнкүргө киргенде, анын атын да Кутубий деп алмаштырат. Ал эми, С. Каралаевдин вариантында ымыркай мезгилинде «Чоң жинди» деген ат коюп, ок өтпөс тонун кийгенде, ок жетпес атын мингенден кийин Манас деп атын өзгөртөт. Жыйынтыктап айта турган болсок, бала Манаска көк бөрү болуп кубулган кайберен жолугуп, жоокер Манас кылып руханий жактан кайра жаратып олтурат.

К.Г. Юнг көркөм чыгармалардагы каармандарга келген колдоочулардын психо-философиялык образын мындай мүнөздөйт: «В сказках мы снова и снова сталкиваемся с животными-помощниками. Они действуют как люди, разговаривают человеческим языком и обнаруживают проницательность и знание, недоступные человеку. Исходя из этого, мы можем говорить о том, что архетип духа находит свое выражение в облике животного [Юнг К.Г. Душа и миф шесть архетипов [Текст] / Юнг К.Г. – Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 264], — деп белгилейт. Кыргыз элинин элдик ишениминде бөрү эне, бугу эненин тотемдик күчү элдик аң-сезимдин байтүп

катмарына терең орношуп, архетип образга айланып кеткенин баамдасак болот.

Корутундуласак, С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосундагы алгачкы диний ишенимдер – тотемизм, анимизм, фетишизм, магиялык ырым-жырымдын көркөмдүк кызматы Манастын баатырдык образын ачып, мүнөзүнүн калыптанышына шарт түзгөн. «Көк жал Манас», «кабылан Манас», «канкор Манас», «арстан Манас», «бөрү Манас» деп аталган эпитеттери – баатырдык духтун символун чагылдырып турат. Айрыкча, «Манас» эпосунун сюжетинде бала Манастын баатыр Манас болуп руханий жактан кайра жаралышына көк бөрү болуп кубулган кайберендин көркөм кызматын айта кетүү негиздүү.

«Манас» эпосундагы теңирчилик дүйнөтаанымынын концепциясы жана архетип моделге диний мотивдердин поэтизацияланышы» деп аталган экинчи бап 2 бөлүмдөн турат. Бул бапта С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун теңирчилик дүйнөтаанымынын табияты: өнүгүү процесси; аксиологиялык баалуулуктары, өлүм-өмүр маселеси каралып, эпос системалуу түрдө талдоого алынды. Эпостун сюжеттик-композициялык курулушуна, текстологиялык анализ жасоо аркылуу С. Каралаев жана Тоголок Молдонун варианттарындагы окшоштуктары жана айырмачылыктары салыштырма метод аркылуу изилдөөгө алынды. Айрыкча, теңирчилик дүйнөтаанымына диний-философиялык жактан баа берилип, объективдүү анализге алынды. Андан тышкары, соңку мезгилде ислам дининин таасири артып, «Манас» эпосунун текстерине ислам мотивдери, образдары, мифологиялык сюжеттери менен толукталган. С. Каралаев жана Тоголок Молдодон айырмаланып, С. Орозбаков ислам динин тереңден өздөштүрүп, диний сюжеттерди кыргыз дүйнөтаанымына ылайыктап трансформациялаган. С. Орозбаковдун вариантында ислам динин кандай чагылдырылганы системалуу каралды.

2.1. «Манас» эпосундагы теңирчилик дүйнөтаанымынын концепциясы. Бул бөлүмдө теңирчилик дүйнөтаанымынын калыптануу процесси, шаманчылык менен теңирчилик дүйнөтаанымынын ортосундагы өзгөчөлүктөр, аксиологиялык баалуулуктары, өлүм-өмүр маселеси каралды.

Теңирчилик дүйнөтаанымы – элдердин аң-сезиминде мамлекеттүүлүк үчүн күрөшүп, улуу каганатты түзүү идеясы пайда болгон мезгилде эски парадигма (алгачкы диний ишенимдер) өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жоготуп, универсалдуу концепция керек болуп калган учурда пайда болгон. Жогоруда сөз кылгандай эле, тышкы душмандардан коргонуу сыяктуу саясий-социалдык көйгөйлөрдөн улам жакын уруулар бир идея менен бир системага биригүүгө мажбур болушкан. Ошондо үй-бүлө, урук, уруу жана акыры келип ар бир уруу бир каганатка бириккенге тарыхый шарт түзүлгөн. Баардык урууларды башкарыш үчүн кагандык институттун сакралдуу башаты тууралуу универсалдуу идея зарыл болгон. Ошондо, теңирчилик дүйнөтаанымы өзүнүн тарыхый миссиясын аткарган. Байыртадан көчмөн элдерде мамлекетти башкаруу системасында элди башкарып турган каган теңирдин уулу деген

ишеним болгон. Теңирдин жердеги адилеттүүлүгүн анын уулу же элчиси ишке ашырган деп айтылат.

Хуннулардын эрте феодалдык мамлекетинин башчысы өзүнүн падышачылык бийлигин баса көрсөтүү үчүн «шанүй» титулуна кошумча эпитетти да колдонууга умтулган. «Теңри куту», «Теңир» б.а. «Көк ыроологон кут» деген кошумча титул дайыма «шанүй» титулунун алдына айтыла баштаган. Ал эми Моде шанүйдүн б.з.ч. 176-жылдагы, анын уулу жана мураскери Лаошан - шанүйдүн б.з.ч. 166-жылдагы кытай императоруна жиберген каттарында ушул титул кытайча которулуп берилген: «Көк дайындаган улуу хунну шанүйү...» (Моде), «Көк менен жерден туулган, Күн менен айдан дайындалган улуу хунну шанүйү» (Лаошан).

Мындан «Көк дайындаган» деген кытайча сөз айкашы «Теңри куту» деген терминдин сөзмө-сөз котормосу болуп эсептелет. [К.Жусупов. Кыргыздар [Текст] /-К. Жусупов. 2-т –Б. Бийиктик, 2011. –314-6.]. Көчмөн коомунунда мамлекет башындагы хан «шанүй» же «Теңир куту» деген титулду алып жүргөнүнүн себеби, эл башындагы инсандар Теңирдин адилеттүүлүгүн орнотуш үчүн жетекчилик касиетке ээ болуш керек болгон.

Элдик ишенимде мамлекетти башкарган адамдын хандык белгиси төрөлүп жатканда колуна кан чеңгелдеп түшкөнү менен символдоштурган. Ал хандык бийликтин сакралдуулугун көргөзүп, жараткандан келип жатканын туюндуруп турган. Бул ишеним көчмөн коомдо кагандын легитимдүүлүгүн аныктаган. Ал «Манас» эпосунда мындай берилет:

«Эки колун толтура

Кан чеңгелдеп түшкөнү» [Китепте: Орозбаков, С. «Манас»

[Текст] / – С. Орозбаков. 1-китеп. –Бишкек: «Кыргызстан». –1995. 136-б.]

«Манасың жерге түшкөндө,

Нур төгүлүп тоюнду,

Аты Манас болсун деп

Баланын аты коюлду»;

Чекеси жерге жеткени,

Асмандан кудайдын нуру чачылып,

Зилзала жүрүп кеткени» [Китепте: Каралаев С. «Манас» [Текст] /

– С. Каралаев. –Бишкек: «Кыргызстан». –2013. 70-6.].

С. Каралаевдин вариантында колуна кан ченгелдеп түшкөн жери көрсөтүлбөйт, болгону нур чачыраганы менен салыштырылат. Кыргыз элинин ишениминде кут – боз үйдүн түндүгүнөн коломтого түшөт, аны туура иш кылып, адилеттүү сөзүн айткан инсан кармап алса, кут катып калат. Ага чүпөрөк кап жасап, катып алышканын белгилешет. Ал эми кыянаттык кылып, туура эмес жолдо жүргөн адам кармап алса, кут ээрип, жок болуп кеткен.

Ал эми «Манас» эпосунда негизги каармандын колуна кан чеңгелдеп түшкөнү, күндүн нуру менен тоюнганы акыр аяты келип кан шайлануусу

менен аяктаган. Саясий түшүнүктүн акыр өсүп-өнүгүшү менен бир кан болуш керек деген ойлор пайда болгон, ошондо Көк асманда бир теңир болсо, анда бир кудай бир канды жибергенинен кабар берип турат.

Мамлекеттүүлүк түптөлгөндөн кийин уруучулук мифологиялык ишенимдер структуралык өзгөрүүгө дуушар болуп, жаңы парадигманын кыртышына ылайыкташа баштаган. Айрыкча теңирчилик дүйнөтаанымдын табиятын аныктоодо аалам жөнүндө ишенимдери чоң мааниге ээ экени талашсыз. Ошондуктан, эң алгач түрк-монгол мифологияларынын негизинде «Манас» эпосундагы теңирчилик дүйнөтаанымдында ааламдын модели тууралуу көз караштарына кайрыла кетүү негиздүү.

С. Орозбаковдун вариантында баскынчы Кырмуз шаанын колунан Жаангер кожонун баласы Билерикти бошотуп алуу үчүн барган элдер биригип, убада-ант беришет. Ал эпосто минтип берилет:

«Убададан танганды,
Төбөсү ачык көк урсун,
Төрт чарыяр көп урсун,
Төшү түктүү жер урсун,
Арбагы бийик эр урсун,

Ак пайгамбар пир урсун» [Китепте: Орозбаков С. «Манас» [Текст] / – С. Орозбаков. 1-китеп. - Стамбул: ТДВВ. – 2017. 374-6.]. «Төбөсү ачык көк урсун // Төшү түктүү жер урсун» деген антташуу саптарды бир гана С. Орозбаков вариантынан гана жолуктурбайбыз, ал Тоголок Молдонун, С. Каралаев, Б. Сазанов, М. Мусулманкулов сындуу ж.б. залкар манасчылардын текстеринде жолугат. Жогорку атап өткөн сөздүн төркүнүндө кыргыз элинин ааламды кандай кабыл алгандыгы тууралуу маани сыйдырылган.

Орто кылымда табылган Орхон-Енисей рун жазмалардын арасынан Күлтегинге арналган эстеликте: «Үстүндө көк теңир, астында кара жер жаралганда, эки арада киши уулу жаралган» [Орхон-Енисей текстери. [Текст] / – Малов С.Е. – Фрунзе., – 1982. 62-бет], – деген саптар да тастыктап турат. Ал эми «Манас» эпосундагы баатырга берилген туруктуу эпитеттердин бири:

«Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй [Китепте: Орозбаков С. «Манас» [Текст] / – Орозбаков С.1-китеп. – Бишкек: «Кыргызстан». – 1995. 365-б.],– деген саптарда көчмөн кыргыз эли ааламды үч катмарлуу кабыл алып келгенин көрөбүз. Алар: төбөсү ачык - көк, төшү түктүү - жер жана эки арада - киши баласы деген дүйнөтаанымды алып карасак болот.

Алтайлыктардык «Маадай кара» эпосунда жер алдынан чыккан Кара кула жер алдындагы Эрлик кандын кызын мажбурлап алып, алты айчалык окуяны алдын ала билип турат. Ал Маадай каранын элин чаап, малын алып качып, каршы чыккан элдин этин жеп, баш аламандык уюштурат. Маадай каранын жашы келип калгандыктан ага каршы чыга албай кордук көрөт. Анын уулу Көгөдей мерген алтай тоолорунда чоңоюп, Кара кула менен күрөшөт.

Р. Кыдырбаеванын «В начале было слово» (2013) деген илимий монографиясында «Манас» эпосундагы каармандар архаикалык-

мифологиялык эпостун элементтерин сиңирип турганын, жаман менен жакшынын ортосундагы тиреш орун алып, акты символдоштуруп турган – Манас, Алмамбет, Кошой, Бакай, Каныкей сыяктуу ж.б. каармандар жана караны чагылдырып турган – Коңурбай, Алооке, Жолой, Нескара, Макел дөө сыяктуу ж.б. терс каармандарды мисал келтирет. Чындыгында, Манасты – «асман менен жердин тирөөсүнөн, ай менен күндүн бир өзүнөн» бүткөн зат деп сыпаттаса, ал эми Жолойду – «алты батман данды жеп, дан жыттанган чоң Жолой, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган чоң Жолой» деп сүрөттөгөн. Ошондуктан, Манас, Алмамбет, Кошой, Бакай, Каныкей сыяктуу ж.б. каармандар жакшылыкты чагылдырып турган каармандар, ал эми анын душмандарын жамандыктын символун көтөрүп жүргөн, баш аламандыкты уюштуруп турушкан образ катары сыпаттайт.

Тарыхый-баатырдык эпоско трансформацияланганда көпчүлүк каармандар архаикалык-мифологиялык элементтерин жоготуп, реалдуу тарыхый каармандар менен кош бирдикте айтылып калышкан. Жыйынтыгында, Коңурбай, Алооке, Эсенкан, Жолой, Нескара, Макел дөө сыяктуу ж.б. кытай-калмактар кыргыздарды талап-тоноп, кул кылган душмандардын образына айланып, ал эми Кошой, Акбалта, Манас, Алмамбет, Чубак, Каныкей, Айчүрөк сыяктуу ж.б. каармандар алардан запкы чеккен образга трансформацияланып кетишкен. Көөнө мааниси ак менен каранын ортосундагы карама-каршылык баяндалат.

С. Орозбаковдун вариантында кайберен Манас баатырга жолугуп, «Ак жолуна киришкен, Болжоп акты бил – деди» жана Тоголок Молдонун «Сенин диниң ак болсо, Ак динге кир» деди сыяктуу сөздөрдү айтып, үгүттөп кетет. Манас менен кайберендин жолугушкан окуясы катмарланып, ислам дининин мотиви менен сиңишип кеткенин белгилегим келет. Бул сөздүн төркүнү ислам дининдеги Аллахтын 99 атынын бири «Хак» же «Ак» деген маани эмес, көчмөн дүйнөтаанымындагы түрк мифологиясы менен шайкеш келген Теңирдин адилеттүүлүгү, теңдиги жөнүндөгү ойлорго барып такалат. Кийинки убакыттарда ислам дининин таасири менен «Ак жолу», «Теңир жолу» деген маанини «Ак ислам» менен алмаштырып, көөнө идеялар көмүскөдө калып калган. Ошондо, көк бөрү болуп кубулган кайберен Манас баатырга жолугуп, «ак жолуна» түшүп, адилеттүүлүк орнотууга үгүттөп жатат деп түшүнсөк болот.

Манаска жолугуп «Болжоп акты бил — деди» жана «Сенин диниң ак болсо, Ак динге кир» деди сыяктуу саптардын көөнө мааниси – ата- бабаларың бири Эренде, бири тереңде, бири Кырымда, бири Урумда тентип жүрөт, аларды издеп таап, бириктир. Мына ушул – ак жолу. Элинди чилдей тараткан душмандар Эсенкан, Алооке, Нескара, Жолой (кытай-калмак), мына ошолордон ата-бабандын сөөгү жаткан ыйык жерди тебелеп, басып жатат – ак мөңгүлүү Ала-Тоону бошот – мына ушул Ак жолу деп түшүнсөк болот.

Н. Бекмухамедова «Эпос «Манас»: проблема онейротопики и визионотопики (структура, функция, символика)» [Бекмухамедова Н. Х. «Эпос «Манас»: проблема онейротопики и визионотопики (структура,

функция, символика) [Текст] – Бишкек: Ак-кара, 2019. –364.] деп аталган илимий эмгегинде С. Орозбаковдун вариантында 7 жолу кайберен көк бөрү Манаска көрүнөрүн белгилеген. С. Каралаевдин «Манас» эпосунда Баба Дыйкан, Шай ата, думана, кызырларды эске алганда 6 жолу, ал эми, Тоголок Молдонун «Манас» эпосунда кайберен көк бөрү Манаска 5 жолу көрүнгөнүн баамдасак болот. Жогорку мисалдарда көрүнүп тургандай эле, көк жал Манас кыйын кырдаалга кептелип, жол таппай турганда жол көрсөтөт, өлүм алдында турганда колдоо көргөзүп, дух берет, пенде катары күнүмдүк көр тириликтен арылтып, кайсы бир бийиктерге ээрчитет. Айкөл Манастын баатырдык тагдырында чоң роль ойноп жатат.

«Манас» эпосундагы көк бөрү кайберендин көркөм кызматы К. Г. Юнгдун теориялык көз карашына оодара турган болсок, анда кайберен көк бөрү да коллективдүү бейандан айкөл Манастын аң-сезимине келген архетип образдар болуп саналат.

Баатыр адамдар тагдырында адам катары көр оокат менен алектенбей улуу идеялар үчүн жашап калганынын себебин, коллективдүү бейандан келген архетип символ ага таасир берип, улуу идеяларды ишке ашырганга ээрчитип турганын белгилеп жатат. К. Г. Юнгдун пикирин андан ары улай турган болсок, анда: «То, что в первую очередь оказывается в нем субъектом воли, есть не он как индивид, но его произведение. В качестве индивида он может иметь прихоти, желания, личные цели, но в качестве художника он есть высшем смысле этого слова «Человек», коллективный человек, носитель и ваятель бессознательно действующей души человечества. В этом его обязанности, бремя которого нередко до такой степени перевешивает остальное, что его человеческое счастье и все, что придает цену обычной человеческой жизни, закономерно должно быть принесено в жертву» [Юнг, К. Г. Об отношении к творчеству [Текст] – Собрание сочинений Том 15. — М.: Ренессанс, 1992. – 146.], – деп белгилейт. Тактап айтканда, баатырлар адам катары жеке каалоолору, муктаждыктары болушу мүмкүн, бирок алар карапайым адамдык бактысын идея үчүн садага чапкан баатырларга айланып калышат.

Айкөл Манас жана анын достору өмүрүн тобокелге салып, башынан кыйынчылыкты өткөрүп, ачка ток жүргөн тагдырды тандап алган кадамдары жөнөкөй карапайым пенде үчүн түшүнүксүз. Айкөл Манас Жакыптан калган үйүр-үйүр жылкыны, короо-короо койду мураска алып калып, калмак-кытайларга салыгын берип коюп, тынч жашап жүрө берсе болмок. Бирок, эпикалык каарман баатырдык тагдырды тандап алып, күрөш жүргүздү. Анткени, коллективдүү бейандан келген символдор аң-сезимине кайра-кайра чагылып, ички жан дүйнөсүнө дух берип, жан дүйнөсүн азыктандырып турду.

Кыргыз элинде кытай-калмактар жерибизди басып алып, элибизди ур-токмокко алып, бирин Эренге, бирин тереңге, бирин Кыргызга, бирин Алтайга айдап кордук көрсөткөндө элдин коллективдүү бейан катмарынан айкөл Манасты кайберен көк бөрү аркылуу жаратты. Бул кыйналган элдин каалоосу, көксөөсү, максаты деп баа берсек болот. Жалпы калайык калың журт кыйын

күнгө кептелгенде улуттук баатырды эңсеп, дайыма аны күтүп келген. Карапайым элдин муң-кайгысын жан-дүйнөсү менен сезген адам гана архетип образдарды туят. Ошондо элдин кайгы муңун сезген баатырга элдин духу көк бөрү болуп кубулган кайберендин образында чагылып олтурат. Кытай-калмактар кыргыздардын таш-талканын чыгарып туш-тарапка чапканда, элдин башынан кара булут айланып турганда Манас баатыр мындай трагедиялуу милдетти өз мойнуна алды. Алтайдагы Жакып Манас аттуу балалуу болуптур деген кабарды укканда кыргыздар баш көтөрүп, бириге баштаган. Манас баатырдын табиятынан улуу идея үчүн жаралган инсан экенин көрсөк болот.

Корутундуласак, С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда теңирчилик дүйнөтаанымы концепциялуу түрдө берилип, ааламдын моделинен тарта жоокердин жашоо образына чейин чагылып, мамлекеттүүлүк идеясы менен паралель каралган. Төбөсү ачык – көк, төшү түктүү – жер ак менен каранын, жакшы менен жамандын күрөшүн чагылдырып, айкөл Манасты душмандардан кор болгон элин азаттыкка чыгарып, адилеттүүлүктү орното турган каарман катары элестеткен. Ал эми, көк бөрү болуп кубулган кайберендин образы Манасты ж.б. каармандарды улуу идея үчүн күрөшкөн инсан болуп жаралышына шарт түзгөн архетип образ катары элестеткен.

2.2. «Манас» эпосундагы диний мотивдердин интерпретацияланышы. Бул параграфта С. Орозбаковдун «Манас» эпосундагы диний мотивдер кандай көркөмдүк милдет аткарып, эпикалык каармандардын образын ачууда кандай роль ойногону анализге алынат.

Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» (1981) деген аталыштагы илимий монографиясында «Манас» эпосундагы эпикалык душмандардын тарыхый жактан калыптануу процессин анализдеген. Анда «Манас» эпосунун негизги варианттарында баяндалгандай кыргыз элинин эпикалык душманы калмак, кытай, манжу, солон, шибе деген элдер (Эсен кан, Жолой, Нескара, Алооке, Коңурбай, Бороончу) баскынчылык иштери баяндалат. Ал эми аларга каршылык көргөзгөн кыргыз, казак, өзбек, каракалпак, ногой, найман ж.б. экенин көрсөтөт. Деги эле эпостун табиятында эпикалык душмандардын калыптануу процесси элдин тарыхы менен тыгыз байланышта калыптанып, көптөгөн убакыттарды башынан өткөрөрү талашсыз.

Э. Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары» (1981) «Манас» эпосундагы эпикалык душмандардын төмөндөгүдөй калыптануу этаптарын белгилеген: «Манас» эпосунда эпикалык душман катарында кыргыз эли тарыхта болгон кидандардын (XI-XII), монголдордун (XIII-XV), ойрот-джунгарлардын (XV-XVII), акырында маньчжурдук Цин империясынын (XVIII-XIX) агрессивдүү баскынчылыктарына каршы өздөрүнүн көз каранды болбостугу, биримдигин сактап калуу үчүн нечен кылымдар бою жүргүзүп келген патриоттук күрөштөрү закон ченемдүү түрдө катмарланып чагылган», – деп жыйынтык

чыгарат [Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э. Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.].

«Манас» эпосунун калыптаныш процессинде XI-XII кылымдагы кидандардан (соло, шибе) тарта XVIII-XIX кылымдагы цин империясы менен болгон согуштар «Манас» эпосунун сюжеттик-композициялык курулушун толуктап жүрүп олтуруп, соңку мезгилдерде диний мотивдер менен катмарланган.

Манастануучу Ж. Орозобекова: «Мындан сырткары жалпы сюжеттик алкакта алганда «Манаста» байыркы дүйнөлүк бони, ламаизм, бурханизм, буддизм, шаманизм, зароастризм, ислам сыяктуу диний ишенимдердин айрым элементтеринин сакталып калганын жана да аралаш учураганын көрөбүз. Бул, эпостогу этникалык катмарлардын каада-салт жөрөлгөлөрү чагылган жерлерде, түрдүү расмий ритуалдардын сүрөттөлөшүндө учурайт,– деп белгилеген [Орозобекова, Ж.К. Манастануу боюнча курстук лекциялар [Текст] Орозобекова Ж.К. –Бишкек. 2014. –226.]. Окумуштуу Ж. Орозобекова туура белгилегендей «Манас» эпосунда диний ишенимдердин көптөгөн элементтери кездешет.

Р. Кыдырбаеванын көз карашында «Манас» эпосундагы калмак тематикасына арналган соңку катмарлануу процесси Джунгар мамлекетинин түптөлүшү жана Борбордук Азияда жашаган элдерди талап-тоноп, жерин тартып алуу окуялары менен байланыштуу караган. Ороңгу, Жолой, Кыз Сайкал, Коңурбай, Эсен кан сыяктуу эпикалык душмандардын образында архаикалык-мифологиялык образдардын элементтери жүргөнү менен калмактардын эпикалык душмандарга айланып, тарыхый-этнографиялык жактан өзгөчөлүктөрүн мисалдар менен көрсөтүп берген. Айрыкча Оронгунун образында «торопой доңуз баласын, бутканада сактаган», Коңурбайды сүрөттөгөндө «кечилдин каны чоң калмак» деп чагылдырганын көрсөткөн.

Кыргыздар менен коңшу элдердин калмактарга каршы өз эркиндигин коргогон бир нече кылымдык (14–19-кылымдар) күрөшү «Манас» эпосунун салттык окуяларына тарыхый фон берип тарыхый-баатырдык эпос катары калыптанышына шарт түзгөн. Калмактар эпосто салттык душман болуп баяндалып келгендигине алардын үрп-адаты, турмуш-тиричилиги жана диний ишенимдери тууралуу окуялар эпостун тексттерде көп сакталып калгандыгынан айкын байкоого болот.

«Каапырдын калкы кар экен,

Эки миң үйдүн ичинде

Элүү бир буту бар экен

Чоюн, темир, жезинен

Алтын, күмүш аралаш,

Кашын жубар безеген.

Айтат экен буркан — деп,

А жерде жаман иш кылбайт», – деген саптарда С. Орозбаков

буддизм жана анын башкы кудайы Будда жөнүндө кыйла кабардар болгон. [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С. Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 1995. – 2-т. – 802 б.]

Андан тышкары С. Каралаевде, Тоголок Молдонун вариантында «тарса» деген диний терминди жолуктура алган жокпуз. Бул терминди иран тилдүү элдер христиан динине тийиштүү несториандык агымдын өкүлдөрүн «тарса» деген аталыш менен атап келишкен. Ал эми С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда бул аталыш төмөндөгүдөй өңүттө жолугат:

«Калмак, кытай, тарса, жөөт
Карап турган канча көп
Өз дининче окуп,
Күн чыгышка бет алып,
Көкө Теңир колдо! - деп

Батасын кылды чокунуп», – деген ыр саптарында «тарса» деген терминдин мааниси христиан дининен бөлүнүп чыккан несторчулук агым тууралуу айтылган. [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С. Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 2014. – 8-9-т. 86–б.] 431-жылы Эфестик собордогу чогулушта Константинополдук архиепископ Несториан Христостун бир мезгилде кудай жана адам болгондугуна каршы чыгат. Анткени анын ою боюнча, апасы Мария адам болгон жана Христостун крестке кагылган түшүнүгүнө караганда адам катары жашоодогу эрдиктери негизги орунда туруш керек деген ою менен чыгып, өз көз карашынын туткунуна айланып калган. Несториан чиркөөнүн кугунтуктоосунан улам Азия тарапка качып, агымдын таркалышына чоң шарт түзүлгөн. Христоско адам түспөлүнө жакыныраак катары карашса да, үч кудайлык бирдикке ишенүү өкүм сүргөн. Бирок бул агымдын түрк-монгол элдеринде (уйгур, кереит, найман, меркит) кабыл алгандары да болгон. Анткени несторчулук Христостогу кудайлык жана адамдык маңызды бирдей салмакта кароо менен анын ыйык энеден туулушу, адамдардын күнөөсүн жууп кыйналышы, өлүп кайра тирилиши сыяктуу сыйкырдуу окуяга карганда адамдардын арасында жүрүп, кылган эрдиктери бааланган.

«Манас» эпосундагы калмак-кытай эпикалык душмандарынан тышкары тарса-жөөттүү душман катары эсептеп, Шоорук кан менен кармашып жатканда анын эли жана Шоорук тарса дининде болгонун белгилейт.

С. Каралаев жана С. Орозбаковдун вариантында «кызылбаш» деген сөз жолугат. Бул сөздүн мааниси элдин атын түшүндүрүп турганы менен өзөгүндө диний агымга байланыштуу ойлор камтылган. Ал эми «Манас» эпосунун тексттеринде төмөндөгүдөй мааниде жолугат:

«Калбайт мындан аман — деп,
Калктын айткан кеби бар.
Эрен журту кызылбаш,

Эстеп Манас мүнөзүн», – деген ыр саптарында «кызылбаш» деген аталыш Иран эли деген мааниде пайдаланылып келет. «Кызылбаш» деген сөздүн чыгыш теги Ирандагы Исмаил шахтын диний жүрүштөрүнө

байланыштуу айтылып калган. [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С. Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 2014. – 7-т. 550 –б.]

Кызылбаштар Иранда, Түрменистанда жашаган түрк тилинде сүйлөгөн отуздай уруулардан диний идеология менен бериккен топ болуп саналат. Ал уруулар төмөнкүлөр: тпанлу, румлу, устанджлу, текели, афшар, казаклуу, баят, бахарлуу, зулкадур деген ж.б. 30 чакты уруулардын бирикмесинен түзүлгөн. Алар чачын таз кылып алып, сакалдарын кырып салышкан. Бирок муруттарын узун кое беришкен. Исмаилдин атасы Хайдар султан өзүнүн идеясын жактаган мусулмандарга башына он эки кызыл тилкеси бар чалма кийип жүрүүсүн буюрат. Ал белги шиит агымындагы мусулмандар үчүн 12 имамдын элесин символдоштуруп турган. Ошондон тарта «кызылбаштар» деп аталып калган.

С. Орозбаков диний мектептен билим алгандан тышкары Ормон хандын айылында жашап, кыргыз элинин саясий элитасы менен пикир алышып, коомдо болуп жаткан процесстен кабардар болгон. Айрыкча, Тоголок Молдо, Ы. Абдрахманов, К. Мифтаков, Алдаш Молдолор менен көп жерди кыдырып жүрүп, ислам дини, Ыйык Куран, пайгамбарлар тарыхы, хадистер тууралуу маалымат алып, эпостун текстерине чыгармачылык менен киргизген.

С. Орозбаковдун «Манас» эпосунда ислам дининин башатын Манас баатырды ислам динине киргизүү мотивдерине кайрылуу менен баштагым келип турат. Манас салбуурунда көңүл ачып жүргөндө Эмилдин Сары-Суусунан беш жүз жыл жашаган кырк чилтен жана Айкожого жолугуп, ислам дини тууралуу кеңири маалыматты алат. Мына ушундан кийин мусулман болуу ниети пайда болот. Манасты мусулман кылууда өзүнөр баамдагандай эле кырк чилтен жана Айкожонун образдары чоң роль ойноп жатат.

«Манас» эпосунда Айкожо Мухамед пайгамбардын сахабасы болуп, ага пайгамбар таштап кеткен кылыч жана мылтык берем деп 550 жыл күтүп жүрөт. Манас деген бала төрөлүптүр деп укканда аны издеп келип, пайгамбардын белегин берип, ислам динине киргизип, казат жолуна түш деп айтып кетет. Байыркы мифтерде эпикалык каармандын курал-жарактары асмандан келген жана элинин азаттыгы үчүн күрөшкөн баатырга берилген. Мисалы: С. Каралаевдин вариантында Манас баатырга боз кесе куру асмандан түшөт. Эпоско ислам дининин таасири менен курал-жарак кудайдан келген деген мотив ыйык кишилерден келген мотив менен алмаша баштаган. Демек, Мухаммед пайгамбардын өтүнүчү менен Айкожодон кылыч менен мылтык алып жатышы – дин үчүн күрөш деп айтып жаткан керээз экенин баамдасак болот.

Ал эми XVI кылымдын аягында Сейф ад-дин Аксикентинин «Маджму ат-таворих» (Тарыхтар жыйнагы) деп аталган эмгегинде Айкожо (Темир кожо деп аталып кетет) деген каарман кездешет. Ал Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы Алинин жана кызы Фатиманын тукумдарынан тараган Орто Азияга келген имамдар болот. Бул жерде накшбандия тарихатындагы ишкия

багытында жүргөн мусулман катары баяндалган. Манас менен биргеликте Жолой менен кармашып, далай согушту башынан өткөрөт.

С. Орозбаков башка манасчылардан айырмаланып, ислам динине артыкчылык берип, андагы мифологиялык сюжеттерди, пайгамбарлар тарыхын, Курандагы аяттарды «Манас» эпосунун сюжети кошууп, эл аралап айтып жүргөндө динди элге жайылтуунун механизми катары пайдаланган. Манастын балалык чагындагы окуяда ислам динине артыкчылык бергенге аракет кылат. Төмөнкү мисалдарда берилген:

«Улук мазар дегенди

Кыйык атып ойногон» [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С.

Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 1995. – 1-т. – 174- б.]

«Балдарды көрсө жыйыптыр,

Мазарды көрсө кыйыптыр», [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С.

Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 1995. – 1-т. – 174]

«Дубана көрсө уруптур,

Асасын тартып алыптыр,

Азапка бөөдө салыптыр» [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С.

Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 1995. – 1-т. – 175]

«Кожону көрсө коркутат

Бир сабаада кымызды

Колуна берсе бир жутат» [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С.

Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 1995. – 1-т. – 175], – деп бала Манастын шоктугунан улам «мазарды көрсө кыйып», «дубана көрсө уруп», «кожону көрсө коркутуп» эл арасында жаман кепке кала баштайт. Аны баамдап жүргөн Жакып, байбичесине мындай сөз айтат:

«Баары сөзүн бай Жакып

Байбичеге сүйлөдү:

«Андасам балаң акыл аз,

Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,

Тил азар деймин динге кас» [Манас [Текст]: баатырдык эпос: С.

Орозбаковдун варианты боюнча / С. Орозбаков. – Бишкек: Турар, 1995. – 1-т. – 175],– деп тынчсызданат. Манастын балалык чагында мазарды кыйып, дубананы сабап, кожону коркутканын ислам динине кастык кылып жатат деп ойлоп койчусу Ошпурга жөнөтөт.

Ал эми С. Каралаевдин вариантында Манас жаш кезинен шок чыгып, калмак-манжулардын балдарын сабап, малын союп жеп дүрбөлөң салганда Эсен канга билинип калып, Алтайдан топтогон мал-мүлкүмдү, байлыгымды алдырып жиберем деп коркот. Ошондуктан, аны Ошпурга койчу кылып жиберет. С. Каралаев эпикалык душман калмак-кытайлар менен болгон тирешүүдөн улам Манастын дайыны Эсенканга билинип калбасын деп жиберсе, С. Орозбаков мазарды кыйып, дубананы сабап, кожону коркуткан

үчүн динге каршы болуп жатат деп жөнөтүп олтурат. С. Орозбаков ислам динине катуу ишенгенден улам ислам дининин мотивдерин пайдаланып олтурат.

Жыйынтыктаганда, С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда ламаизм (бурканизм), несторчулук (тарса), шиизм (кызылбаш) жана ислам дининин элементтери кездешет. Эпикалык душмандар ламаизм (бурканизм), несторчулук (тарса), шиизм (кызылбаш) диндерин тутуп келишсе, ал эми алар менен күрөшкөн кыргыздар, казактар, өзбектер ислам динин тутуп келген мусулман катары сүрөттөгөн. Демек, «Манас» эпосунун өзөгү кыйналган кыргыз элинин эркиндикке болгон кыялы, эгемендүүлүккө болгон күрөшүнөн тамыр байлап, бирок соңку мезгилдеги диний ишенимдердин таасиринен улам диний мотив менен катмарланып кеткен.

КОРУТУНДУ

Илимий иштин аягында төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыкты:

1. Советтик мезгилде коммунисттик идеологиянын көзөмөлү аркасында «Манас» эпосундагы диний ишенимдерди анализдегенге саясий система жолтоо болуп келди. Бирок ошондой болсо дагы Б. Солтоноев, С. М. Абрамзон, Т.Д. Баялиева, В.М. Жирмунский, Э. Абдылдаев, Р. Сарыпбеков, Р. Кыдырбаева сындуу окумуштуулар изилдеп, өзүнүн көз караштарын жазып келишти.

2. «Манас» эпосунда алгачкы диний ишенимдердин (тотемизм, анимизм, фетишизм) элементтери кездешет. Бул диний ишенимдер «Манас» эпосундагы архаикалык-мифологиялык образдарга таасирин тийгизип, көркөмдүк милдетти аткарып турат. Айрыкча, «көк жал», «кабылан», «шер», «ажыдаар» деген эпитеттердин калыптанышына таасир берип, айкөл Манастын эпостогу мүнөзүнүн ачылышына негиз болгон.

3. Кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү калыптанып жатканда алгачкы диний ишенимдери парадигмалык жактан мезгил талабына жооп бере албай, табигый түрдө талкаланып, теңирчилик дүйнөтаанымынын жаралышына негиз болгон. Жыйынтыгында, теңирчилик дүйнөтаанымынын системалуу концепциясы калыптанып, кырк уруу биригип бир элди түзгөндө бир кудай тарабынан бир каган башкарат деген идея калыптанган. Ал эми, «Манас» эпосунда мамлекеттүүлүк тууралуу идеялар даңазаланып жатканын эске ала турган болсок, анда теңирчилик дүйнөтаанымынын концепциясы тууралуу айтылып жатканын баамдасак болот.

4. «Манас» эпосунун сюжеттик-композициялык курулушунда көк бөрү жана кайберендин көркөмдүк милдети алгачкы тотемдик диний ишенимдин элементин көтөрүп жүрбөйт. Ал Теңир менен кагандын ортосундагы кабарчылык функцияны аткарат. К.Г. Юнгдун илимий көз карашында элдин трагедиясын сезген, аны өз мойнуна артып, элдин жүгүн көтөрүп жүргөн сезимтал адамдарга улуттун архетип символдору, тактап айтканда көк бөрү болуп кубулган кайберендин образы чагылып, улуттук баатыр болуп

калыптанышына таасир берген. Жыйынтыгында, элдин духу элдин трагедиялуу тагдырын сезе билген улуу инсандын аң-сезимине чагылып олтурат.

5. Орто Азия диндердин очогуна айланып, буддизм, ламаизм, несторчулук (тарса), шиизм (кызылбаштар), ислам сыяктуу диний агымдар өкүм сүрүп жашап турду. Бул диний ишенимдер «Манас» эпосунун текстерине манасчылар тарабынан сюжеттик-композициялык курулушуна, образдар системасына жуурулушуп, сюжеттин жандуу өнүгүшүнө таасир берип, образдардын ачылышына негиз болуп көркөмдүк деңгээлин арттырып калган;

6. С. Орозбаков кырк чилтен, Айкожонун образын ислам дининдеги пайгамбарлар тарыхы, мифологиялык образдар менен бир окуяга келтирип, аны манасчылык өнөрү менен ырга айлантип, эпостун текстерин диний мотивдер менен байыткан. С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда ислам дини кыргыз маданияты менен айкалышып, көчмөн кыргыз элинин дүйнө таанымын ислам дининин символдору менен берген. Айрыкча, С. Орозбаков ислам мифологиясын, пайгамбарлар тарыхын акындык таланты менен көркөм иштеп чыккан.

7. «Манас» эпосуна убакыттын өтүшү менен көптөгөн диний мотивдердин элементтери келип кирип, көркөмдүк милдетти аткарып калган. Башка манасчылардан айырмаланып, С. Орозбаков да көптөгөн диний ишенимдерди синтездеп, эпостун текстерине киргизе алган. Айрыкча, христиан дининдеги несторчулук «тарса», ислам дининдеги накшбандия тарихатындагы идеялар кездешет. Мындай көрүнүш С. Каралаев, Тоголок Молдонун текстеринде кездешкен эмес.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий жыйынтыктар кыргыз фольклористикасынын жаңы багытта изилденишине, кыргыз фольклористикасындагы диний мотивдерди концепциялуу караганга олуттуу кошумча болуп бере алат. Бирок ошондой болсо дагы илимий иштин көлөмүнө байланыштуу көптөгөн маселелер каралбай калганын эске сала кетели. Ошондуктан, төмөнкү маселелер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот:

1. «Манас» эпосундагы мезгил-мейкиндик категориясынын көркөмдүк милдети.

2. «Манас» эпосундагы ислам дининин орду – сюжеттик-композициялык курулушуна, образдар системасына, поэтикалык өзгөчөлүгүнө тийгизген таасири.

3. «Манас» эпосундагы архаикалык-мифологиялык катмардын аналитикалык психологиянын теориялык-методологиялык алкагында.

4. «Манас» эпосундагы өлүм-өмүр концепциясы.

5. «Манас» эпосундагы адам концепциясы.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛДЫ

1. **Сабыр, у. А.** «Манас» сөзү жана дин [Текст] / А. Сабыр уулу // Адабият жана искусство маселелери. – 2015. – №1. – 228-233-б.
2. **Сабыр, у. А.** «Манас» эпосунда ислам дининин кыргыз дүйнөтаанымына ылайыкташып трансформацияланышы [Текст] / А. Сабыр уулу // Юнусалиев окуулары. – 2015, 327-332-б.
3. **Сабыр, у. А.** «Манас» эпосунда байыркы анимисттик түшүнүктүн орун алышы [Текст] / А. Сабыр уулу // Жыйнак: «Манас» эпосу жана кыргыз элинин дүйнөтаанымы. Бишкек, –2015. 143-149-б.
4. **Сабыр, у. А.** «Манас» эпосунда диний ишенимдердин орун алышы» [Текст] / А. Сабыр уулу // “ALATOO ACADEMIC STUDIES”. – 2016. –№3.356-361.
<https://drive.google.com/file/d/1RxcGbMWNbUIT62hwkcv4dpRS61adBv7b/view?usp=sharing>
5. **Сабыр, у. А.** Көчмөндөрдүн теңирчилик дүйнөтаанымындагы эстетикалык баалуулуктары [Текст] / А. Сабыр уулу // Материалы международной научно-практической конференции «IX Дулатовское чтение» на тему «М.Х. Дулати и тюрксий мир» посвященной 25 летию Независимости Республики Казахстан. –2016. 254-259-б.
6. **Сабыр, у. А.** «Манас» эпосунда ислам динин алган орду» [Текст] / А. Сабыр уулу // «Айтматов окуулары –2016» Эл аралык илимий практикалык конференциянын материалдары «Ысык-Көл форумунун» 30 жылдыгына арналат.– 2016. 394-399-б.
7. **Сабыр, у. А.** «Манас» эпосундагы кут түшүнүгүнүн генезиси» [Текст] / А. Сабыр уулу // Известия Вузов. – 2020. – №6., 310-313-б.
http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2020/6/ИБК6_2020г._310-313.pdf
8. **Сабыр, у. А.** Отражение культа веры в тенгри в кыргызском эпосе «Манас» [Текст] / А. Сабыр уулу // Известия Вузов. – 2020. № 6., 314-318-б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46301658>
9. **Сабыр, у. А.** Кыргыз элинин ислам динин кабыл алуудагы объективдүү жактары («Манас» эпосунун негизинде) [Текст] / А. Сабыр уулу // ALATOO ACADEMIC STUDIES”. – 2021. №-3. –203-210-б.
https://drive.google.com/file/d/1B7TOvHGla0ch8C92d_FWc4hx7EKjju5/view?usp=sharing
10. **Сабыр, у. А.** «Манаска» ат коюлушунун философиялык мааниси (С. Орозбаков жана Тоголок Молдонун вариантынын негизинде) [Текст] / А. Сабыр уулу // Вестник КГУСТА им. Н.Исанова. – 2021. № 4 (74)., 625-628.
<https://vestnikksucta.kg/wp-content/uploads/2021/4/625-628.pdf>
11. **Сабыр, у. А.** «Манас» эпосундагы жана ислам дининдеги философиялык паралелдер [Текст] / А. Сабыр уулу // Вестник КГУСТА им. Н.Исанова. – 2021. №4 (74)., 629-633-б.
<https://vestnikksucta.kg/wp-content/uploads/2021/4/629-633.pdf>

Сабыр уулу Амангелдинин «Манас» эпосундагы диний түшүнүктөрдүн калыптануу эволюциясы» (С. Орозбаковдун варианты боюнча) деген темадагы 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган кандидаттык диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: архетип символдор, анимизм, алгачкы диний ишеним, диний ишеним, ислам, көркөмдүк милдети, «Манас», манасчы, тотемизм, теңирчилик, фетишизм, эволюция, эпос.

Изилдөөнүн объектиси: Залкар манасчы С. Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун академиялык басылышындагы тексттер изилдөөнүн объектиси болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети: С. Орозбаковдун вариантындагы диний ишенимдердин эволюциялык калыптанышы. С. Орозбаковдун башка манасчылардан айырмалап турган өзгөчөлүктөрүнүн бири диний мотивдерди, окуяларды, мифологиялык түшүнүктөрдү эпостун тексттерине киргизип, динди жайылтууну максат кылган.

Изилдөөнүн максаты: С. Орозбаков варианты боюнча «Манас» эпосунда диний ишенимдердин көркөм чагылдырылышы – алардын эволюциясын, символдорун, функцияларын кароо жана аларды комплекстүү талдоо, ошондой эле С. Каралаев жана Тоголок Молдонун варианттарындагы диний мотивдердин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын анализге алуу болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору: тарыхый-салыштырма, салыштырма-типологиялык жана аналитикалык психология.

Изилдөөнүн натыйжалары жана илимий жаңычылдыгы: С.Орозбаковдун «Манас» эпосундагы диний ишенимдердин көркөм табиятын комплекстүү талдоо алардын эволюциялык өнүгүү процессин, символдук маанилерин чечмелөө алгачкы жолу тарыхый-салыштырма, салыштырмалуу типологиялык методдорунан тышкары аналитикалык психологиянын методологиялык негиздерин колдонуу менен ишке ашырылды.

Колдоону боюнча сунуштар: Диссертациялык иш «Манас» эпосун андан ары изилдөө үчүн белгилүү бир деңгээлде жардам берет. Алынган натыйжалар жалпы билим берүүчү мектептерде жана ЖОЖдордо «Манас таануу» курсун окутуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын жобосуна жана жыйынтыктарына ылайык «Манас» эпосун изилдөөдө жана анын актуалдуу маселелерин андан ары иштеп чыгууда колдонулат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сабыр уулу Амангелди на тему: «Эволюция формирования религиозных понятий в эпосе «Манас» (по варианту С. Орозбакова), представленная на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 - фольклористика

Ключевые слова: эпос, «Манас», религиозные верования, ранние верования, тотемизм, анимизм, фетишизм, теңирчилик, исламская религия, эволюция, художественная функция, архетипические символы, манасчи.

Объект исследования: объектом исследования являются тексты академического издания эпоса "Манас" в варианте С. Орозбакова.

Предмет исследования: Художественных особенностей религиозных верований по эпосу «Манас» С. Орозбакова. Является научный анализ художественных особенностей религиозных верований по эпосу «Манас» С. Орозбакова и их сравнение с вариантами эпоса С. Каралаева и Тоголок Молдо.

Цель исследования: является рассмотрение художественного отражения религиозных верований в эпосе «Манас» по варианту С. Орозбаков – их эволюции, символов, функций и осуществление их комплексного анализа, а также рассмотрение сходств и различий религиозных мотивов в эпосе «Манас» по вариантам С. Каралаева и Тоголок Молдо, объективная научная оценка творческого мастерства сказания эпоса вышеуказанными манасчи.

Методы исследования: историко-сравнительная, сравнительно-типологическая и аналитическая психология.

Научная новизна исследования. Впервые осуществлен комплексный анализ художественной природы религиозных верований, их эволюционное развитие, символическое положение по варианту эпоса «Манас» С. Орозбакова, а также впервые проводится в устном народном творчестве с использованием историко-сравнительных, сравнительно-типологических методов и методологических основ аналитической психологии исследование религиозных верований кыргызского народа.

Предложение по использованию: Выводы диссертации могут быть использованы в дальнейшей разработке ряда актуальных проблем при исследовании эпоса «Манас». Материалы, теоретико-методологические принципы диссертации могут быть использованы по широкому спектру научно-учебной деятельности (лекции, семинарские занятия, методические разработки, теоретические конференции и т.д.).

Область применения: Диссертационная работа может быть в определенной степени подспорьем для дальнейшего исследования эпоса «Манас». Полученные результаты могут быть использованы в процессе преподавания курса «Манасоведение» в общеобразовательных школах и вузах.

Dissertations of Sabyr uulu Amangeldi on the topic: "The evolution of the formation of religious concepts in the epic "Manas" (according to the version of S. Orozbekov), submitted for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.01.09 - folklore studies

RESUME

Keywords: epic "Manas", religious beliefs, early beliefs – totemism, animism, fetishism, teirchilik, Islamic religion, evolution, artistic function, archetypal symbols, manaschi.

The object of the study: The article is a scientific analysis of the artistic features of religious beliefs based on the epic "Manas" by S. Orozbekov and their comparison with the variants of the epic by S. Karalaev and Togolok Moldo.

The purpose of the dissertation work: The aim is to consider the artistic reflection of religious beliefs in the epic "Manas" according to the variant of S. Orozbekov – their evolution, symbols, functions and the implementation of their complex analysis, as well as the consideration of similarities and differences of religious motives in the epic "Manas" according to the variants of S. Karalaev and Togolok Moldo, an objective scientific assessment of the creative skill of the epic legend by the above-mentioned manaschi.

Theoretical and practical significance of the study: The dissertation work can be to a certain extent an aid for further research of the epic "Manas". The results obtained can be used in the process of teaching the course "Manas Studies" in secondary schools and universities.

Scientific novelty of the research: For the first time, a comprehensive analysis of the artistic nature of religious beliefs, their evolutionary development, symbolic position according to the version of the epic "Manas" by S. Orozbekov was carried out, and also for the first time a study of the religious beliefs of the Kyrgyz people is carried out in oral folk art using historical-comparative, comparative-typological methods and methodological foundations of analytical psychology.

Scope of application: The conclusions of the dissertation can be used in the further development of a number of topical problems in the study of the epic "Manas". The materials, theoretical and methodological principles of the dissertation can be used for a wide range of scientific and educational activities (lectures, seminars, methodological developments, theoretical conferences, etc.).